

Makaleler (Tema)

AVM'Lİ HATIRLAMA VE UNUTMA...

Saime Tuğrul*

Özet

Hafızanın en temel iki ögesi hatırlamak ve unutmaktır. Bireysel ve kolektif hafıza, bu iki eylem arasında bir yerlerde olgunlaşır ve gelişir. Ancak, özellikle kolektif hafızanın oluşumunda siyasi iktidarlar devreye girerek, kolektif kimliğe anlamını verecek hatırlama ve unutma yollarını kontrol ederler. Bu manipülasyon yolları iki yönde gelişir; bir yandan, siyasi otorite, hatırlama yollarını kurarken ritüeller, anma törenleri, hafıza mekânları gibi pozitif yöntemler kullanır, öte yandan, resmî tarih oluşturarak, cezai düzeneklerle baskıcı bir politika uygular. Bu çarpıtılmış hatırlamanın yanı sıra, modernleşme sürecinin kolaylaştırdığı bir unutma yol haritası gerçekleştirilir; eski sosyal ve kültürel çevrenin sürekli yıkımı, kitle tüketim alışkanlıkları, modern hayatın değişkenliği ve hızı, kolektif unutmayı kolaylaştırır ve hızlandırır. Özellikle, kentlerin otoyollardan, uydu semtlerden, yüksek binalardan ve heybetli alışveriş merkezlerinden oluşan yeni kurgusu toplumsal hafızanın tümüyle yıkımını hazırlar.

Anahtar Terimler

Kolektif hafıza, hafıza mekânları, unutma, modernite, tüketim

REMEMBERING AND FORGETTING SHOPPING MALLS...

Abstract

Remembering and forgetting are the two major features of both individual and collective memory. In every society, collective and cultural memory are formed in-between these two features. However, this process is generally controlled and manipulated by the power holders; remembering process is formed and shaped by positive and coercive means such as, rituals, remembering performances and sites of memories, as well as creating an official history and criminal codes. In parallel, forgetting patterns are created and performed easily, especially in modern societies; the destruction of old social and cultural environment, mass consumption habits, the speed of modern life, help and facilitate collective forgetting. The reconstruction of the cities with highways, massive, similar buildings, huge consumption centers (like AVMs in Turkey) destroy the memories forever.

Key terms

Collective memory, sites of memory, forgetting, modernity, consumption

*Dr., Işık Üniversitesi, Türkiye. saimetugrul@gmail.com

Makalenin Geliş Tarihi: 13/10/2014. Kabul Ediliş Tarihi: 22/11/2014.

Hafıza değil unutmak kimliğimizin bekçisidir (Ricoeur, 2002).

Giriş

Hafızadan söz edildiğinde kuşkusuz ilk aklımıza gelen temel fonksiyonları, hatırlama ve unutmadır. Ama bu, karmaşık, aşamalı ve beynimizin milyonlarca nöronunu devreye sokan bir mekanizmadır. Bu süreç belirli bir zamansallık içinde gerçekleşir, geçmişten geleceğe uzanan, kuşakları birbirine bağlayan, kültürel belleğimizi ve kimliğimizi oluşturan birçok düzeneğin de bir arada çalışmasına bağlıdır. Her toplumda, kolektif ve kültürel bellek, hatırlananlar ile unutulanlar arasında bir yerde oluşur ve olgunlaşır. Unutmamak demek, yeniden öğrenmeden anlatabilmek demektir. Kimi toplumlar kimliğini doğrudan “çok hafıza” ve hatırlananlar üzerine inşa ederler, kimileri de sürekli devinim ve yeniden oluşumu tercih ederek, daha çok unutmaya bağlı bir kimlik geliştirirler (Yerushalmi, 1996).

Türkiye gibi, genç ve uluslaşma sürecine geç girmiş toplumlar genellikle kimliklerini, unutma ve siyasi iktidarların belirlediği unutturma yollarıyla belirlerler. Geçmiş ve geleceği çarpıtma süreci, temelde iki yönde gelişir:

1) Geçmişe yönelik hatırlamanın yolları inşa edilerek istenilen bir geçmiş oluşturulur: Siyasi otorite, kolektif hafızayı manipüle ederek pozitif ya da gerektiğinde baskıcı yöntemlerle hatırlama figürlerine doğrudan müdahale eder. Ortak bir geçmiş etrafında, çevresi kalın duvarlarla kapanmış, kolektif bir “biz” oluşturur. Ritüeller, bayramlar, anma törenleri, geçmişin sadece parlak ve ihtişamlı yönlerini canlı tutmayı amaçlarken, resmî tarih ve hafıza anıtlarıyla kutsanan bir geçmiş yaratılır. Kimi zaman da siyasi otorite, doğrudan yasaklar ve baskıcı yöntemlerle geçmişin karanlık yönlerini, kolektif bilincin gerilerinde tutar.

2) Unutmanın yolları açılır ve modernitenin getirileriyle bir unutma topografyası yaratılır: Kolektif unutmayı hızlandırıcı yöntemlerle özellikle topografik ve mekânsal

hafızanın yıkımı gerçekleştirilir. Paul Connerton'un (2009) deyimiyle "modern unutma" zaten bu sürece çok uygundur. Modern kentlerin oluşumu, kitle tüketim modeli, modern yaşamın hızı, sosyal hareketliliği gibi etmenler toplumsal unutmayı kolaylaştırdığı gibi, bizzat aktörler (bireyler) aktif bir biçimde bu dönüşüme katılırlar. Modern kent yaşamı, aynı ya da monoton yerleşim alanları, hafızanın sınırlarını zorlar, uçuşkan bir kolektif hafıza yaratır.

İstanbul gibi küresel kentler, kuşkusuz bunun en uç örnekleridir. "[K]ültürel dokunun rant için yok edildiği" (Uşaklıgil, 2014, s. 157), eski şehrin sokaklarının cetvellerle düzeltilerek, arabaların hız yapabilecekleri geniş caddelerin açıldığı (Uşaklıgil, 2014: 188) bir kent yaratılır. Yeni uğruna eskinin feda edilmesi prensibine dayanan ve H. Prost'la 1936'dabaşlayan İstanbul nazım planı, eski dokuyu yok ederek seküler bir yeni şehir oluşturmayı amaçlar (Uşaklıgil, 2014: 185). Bu yeni kent modeli, bir kenti yok ederek, unutmanın da yollarını açar: Uydu kentlerin kurulmasıyla merkez tamamen yok olduğu gibi, bu yerleşim alanları birbirini yüksek binalar aracılığıyla kesen, uzun, kişiliksiz, çoğunlukla numaralardan ibaret caddelerden oluşur.¹

Sürekli yıkılan, inşaat halinde olan bu kentlerin referans noktaları artık sokaklar, hatta caddeler bile değil, kentin her tarafından fışkıran AVM'lerdir. AVM'lerin tamamen kitle tüketim merkezleri olduğunu düşünecek olursak, kolektif hafızamızı belirleyen, bir AVM modelidir: Her şeyin şimdinin içinde, anında tüketilip unutulduğu, geçmişin *mnesik* izlerinin AVM'lere giden caddelerde kaybolduğu, geleceğe devredilecek kolektif hafızanın AVM'lerin yüksek binalarının tepelerinden görüldüğü gibi uzak ve silik bir hafızanın parçaları olmamız kaçınılmazdır.

Bu makalede, yukarda belirttiğimiz hatırlama ve unutma süreçlerini, yöntemlerini açıklamaya çalışacağız. Bu bağlamda, Türkiye ve özellikle İstanbul'a daha ayrıntılı değinmek, doğrudan örneklerle donatmayı isterdik; ancak, bu yazının kapsamını çok aşmak olurdu. Bir dahaki sefere...

Hafızanın Özellikleri

Hafıza, yeni bir bilgiyi öğrenmeye, mümkün olduğu kadar uzun bir süre saklamaya ve istenildiği zaman ortaya çıkarmaya (bulmaya) yarayan beyinsel ve psişik süreçlerin bütünüdür.

Bu süreci başlatan birçok etmen bulunur. Bilgiler dışardan ve içerden gelir: Dış dünya duyumsal bilgilerle taşar (koku, duyular, görsel vb.). İç dünyadan gelen bilgiler ise, bize bağlı olduğumuz koşullara göre (ortam; ısı, kalp ritmi... dürtüsel; açlık, susamak... duygusal; korku, haz...) sinyaller verir: Ancak, bütün bu sinyaller *mnestik* izler olarak saklanır. Bu nedenle, birçok süreç ve sistem devreye girer. Hafıza bu süreç ve sistemlerin tamamını kapsar (Croisile, 2009). Bu özelliklerin yanı sıra, hafızanın en önemli bileşeni, zamandır.

Bergson'a göre zaman, "kaygan ama bilincin yaratıcısı bir maddedir" (1970: 340). Zaman bizden bağımsız geçen bir süreyi belirlediği gibi, bireyin doğal yaşam sürecini de açıklar (doğma, büyüme, yaşlanma...). Doğal zaman karşısında insan pasiftir. Geçen yıllar, aylar, günler karşısında insanın yapabileceği hiçbir şey yoktur. İçselleştirmek zorunda olduğu bir dışsal olgudur. Ancak, zaman içinde geçenler, yaşananlar hiçliğe doğru akıp gitmez ve insan belleği tarafından tutulur ve bugüne bağlanır. İşte bu zamansallıktır ve öncelikle hafızaya bağlıdır. Özellikle, bilincin zamansallığı hafızanın sonsuz imkânlarıyla belirlenir. Geçmiş-gelecek-şimdi arasında gidip gelmek, farklı anıları zamanı bükerek birbiri üzerine koymak, zamansallık ile mümkündür. Bu nedenle, hafıza geçmiş bugüne taşımanın yoludur (Tuğrul, 2010).

Bu zamansallık içinde yaşananlar ve geçmiş, anılar içinde tutulur. Anıların tutulması bireyin geçmiş, şimdi ve geleceğini ilgilendirir: Geçmiş, anının çıkışı ve kodaçım sürecine; şimdi, hatırlamanın cinsine, ortamına ve bireyin kişiliğine (inanç, arzu, vs); gelecek ise, bireyin eylem planına referans olarak belirlenir. Bu nedenle anı,

geçmişin yeniden oluşturularak tarafsız olmayan geleceğe yönelik amaç, umut ve perspektifler doğrultusunda, şimdi içinde gerçekleşmesidir (Ricoeur, 2002, s. 27).

Anı, hep bir yeniden oluşumdur (Ricoeur, 2002, s. 30). Bu nedenle, anıların sürekliliği ve kesinliği bir yanılsama ve mistifikasyondur. Hafıza kımıltısız değildir, günlük hafıza eskiyi bulaştırır. Anılar sabit kalmaz ve *mnestik* çarpıtma, anıları değiştirir. Hatta hafızamız, çifte ihanet içinde de olabilir; sadece unutmayız, anıların ayrıntılarını da değiştirebiliriz.

Çarpıtma, gerçeklerle doğrudan ilişkili eski bilgilerle yeni öğrenilmiş bilgilerin, özünde karışması sonucu oluşur; ya gerçekten yaşanmış bir olaydan çıkar ama deforme edilmiştir, ya da yalan anıdır, hiç yoktan var etmektir ve her zaman bilinçli olmayabilir (Croisile, 2009, s. 296).

Yalan anıların oluşum sürecinde birçok etmen yer alır: Daha önce okunan, duyulan başkasına ait bir bilgiyi kendine mal etmek mümkündür. Bilinçaltı devreye girerek, bir bilgiyi kendine atfeder. Retroaktif bir unsur söz konusu olduğunda, yeni bilgiyi dönüştürüp, tamamen ikâme edebilir.

Kolektif Hatırlama

Hatıralar, bireyin hafızasında bağımsız değildirler ve bir topluluğa bağlıdır; bir nesneyi algıladığımızda, o nesnenin temsil ettiği ile birlikte algılarız, yani hatıra olmadan algılama yoktur (Halbwachs, 1997). Kolektif hafıza, inanışların, bilgilerin, sosyal pratiklerin ve normların sürekli biçimde aktüalize edilmesidir. Dışardan (kolektiften) bireye doğru akan hatırlatmalar yoluyla anılar form kazanırlar. Bu sosyal çerçeve, dil, zaman ve mekânla belirlenir. Kolektif hafıza, ortak kolektif bir kimliğin yaratılması için zorunludur. Ancak, kolektif hafıza, bireysel hafızaların toplamı değil, birbirlerini besleyen ve belirleyen hafıza biçimleridir (Halbwachs, 1994).

Kolektif hatırlamanın, yani geçmişi bugüne çağırmanın birçok yolu bulunur: Anımsama yöntemiyle bir olay adlandırılır ve özel bir nitelik verilir (Connerton, 1999, s. 68). Bir şeye ad vermek, onu bir kategorinin temsilcisi olarak görmektir (23 Nisan “çocuk”, 19 Mayıs, “gençlik” bayramları olarak tanımlandığında, çocukluk ve gençlik millîleşir). Canlandırma ise anma törenleri, millî bayram ve ritüeller aracılığıyla gerçekleştirilir. Connerton’a göre toplumsal hatırlama, geçmişin imgeleri ve bilgilerinin, törensel uygulamalarla (*performans*) taşınıp sürdürülmesine bağlıdır. Özellikle yazılı olmayan pratiklerin aktarılma biçimleri, anma törenlerinin performatifliğinde vücut bulur (1999, s. 69).

“Sosyal çevrenin değişimi ile unutma, unutma ile birlikte unutulmaları yeniden hatırlama gereği, hatırlananların yeniden organize edilmesi, organize edilenler ise, şimdinin siyasal iktidarının soysal ve politik çerçevesine göre belirlenir. Böylece geçmiş, yeniden oluşturulup dondurulur. Ritüeller, bayramlar ve mitler aracılığı ile ilk oluşum döneminde olduğu biçimiyle, şimdinin içine girer. Şimdi ile geçmiş, arasındaki gerilim kaybolur” (Tuğrul, 2010).

Geçmişteki zaferler, kahramanlıklar ve hatta bazen yenilgiler hikâyelendirilir. Geçmiş olaylar, yeniden canlandırılarak temsil edilirler ve mistik bir anlam kazanırlar. Mitik öykülerle hikâyelendirilip, külte dönüşürler. Ritüeller ise dile getirici eylemlerdir. Stratejik amaçlıdır, belirli bir düzen ve tekrarlar yapılarak duyguların sembolik taşınımını kolaylaştırırlar. Ritüelin formalizmi, doğrudan bellek destekleyici özelliğe sahiptir. Tekrarlarla geçmişin kesintisiz devamına işaret ederler. Geçmişe dönük, döngüsel karakterleri sayesinde, dün-bugün-yarın arasındaki açıklıkları kapatırlar (Assmann, 2001, Connerton, 1999).

Bu ibadet-ritüel dili seküler dünya içinde de kullanılır. Lanetleme, kutsama, borçluluk, ant içme vardır. Bu dil, çoğulluğun içinde tek bir dil yaratmayı sağlar. “Biz” sözcüğüyle ritüele katılanlar, dışardakilerden ideal bir düzlemde kendilerini ayırmış

olurlar. Geçmiş-şimdi-gelecek “biz” etrafında birleşirler. Bu nedenle, ritüel etrafında toplanmış olanlar, o anda birlikte olanlardan daha fazladır; ataları ve gelecek kuşakları da içine alır (Canetti, 2006, Broch, 2008).

Kolektif hafızayı, zamansallık boyutuyla somuta yazmanın bir yolu da bedenlerden geçer. Beden üzerindeki işaret ve teknikler, algılama biçimleri, duruşu, biçimi, kültürel aitliğin mekânlaştığı bir okumadır (Mauss, Foucault, 1975). Ritüellerin belirlenmiş eylem dili, bedenin duruşlarına, jestler olarak kodlanıp yerleştirilir (Connerton, 1999). Beden, ritüel dilinin vurgularına göre hareket eder. Bu jestler hep birlikte yapıldığında, bedensel bütünlük sağlanır. Bayramların ritüelini oluşturan düzen, söylemler, müzik ve ritimle beslenen toplum üyeleri, hafıza mekânının bir uzantısı olarak, ortak dilin ve “sesin” (Vertsch, 2002) etrafında cemaatsal bir beden oluştururlar.

Çarpıtılmış Kolektif Hatırlama

Yukarıda belirtilen kolektif hatırlama eylemlerinin en önemli ortak özelliği, otoritenin hafızayı manipüle etmesini sağlamaktır. Otoriter doğrulama, bir başkasının hafızasını yönlendirebilir. İdari, moral, dinî ya da siyasi bir otoritenin etkisiyle gerçek olmayan bir eylemin olduğuna, yapıldığına ilişkin hafıza yaratılır. Bu basit bir itaat değildir, bireyler gerçekten inanırlar, hatta hiçbir zaman yapılmayan bir eyleme ilişkin ayrıntılar bile yaratılabilir. Nelerin hatırlanıp nelerin hatırlanmayacağına otorite karar verirken, geleceği de kısıkaçı altına alır.

Hatırlamak, geçmişi ilgilendirir. Oysa “hatırlayacaksın” sözü, geleceğe yöneliktir, yani unutmaya ilişkindir. Bu gramatikal paradoks (geçmiş-gelecek) aynı zamanda “geçmişin bekçisi olan hafızayı geleceğe taşıyacaksın” demektir. Daha vahim olan ise, “hatırlamalısın” emparatif buyurganlığıdır. Böylece, arzuya dışardan müdahale eder ve sübjektif olarak, görev hissettiren bir zorunluluk, baskı uygulayarak hafızayı manipüle eder (Ricoeur, 2002, s. 107).

Özellikle toplumsal hafıza böyle belirlenir: Yapay anıların yerleştirilmesi, baskıcı yöntemlerle yapılabildiği gibi, pozitif biçimde de gerçekleştirilebilir. Topluluk üyeleri geçmişin temsilinin “homojen” dağılımını paylaşırlar; farklı perspektifler olsa bile hatırlananlar birbirlerini tamamlayıcı niteliktedirler (Verstch, 2002, s. 21). Bu süreçte anıtlar, anmalar, ritüeller, mitler yer alır. Freud, histerik semptomlar ile kentlerdeki anıtlar arasında bağlantı kurar: “Anıtlar kaybedilene cevaptır” (Freud, 2014).

Nitekim bu çarpıtma, kolektif bir travma sonrası en sık görülen tepkidir. Travmatik anılarla ilgili en önemli engel, *refoulement*'a² dirençtir. Çoğunlukla bir toplulukta kurucu olarak belirlenenler, özünde şiddet yoluyla gerçekleşmiş ve daha sonra geçici bir hak-hukuk durumuyla meşruiyet kazanmış olaylardır (örneğin kurtuluş savaşları sonrası kurulan devletler).

Otoritenin İzin Verdiği Hatırlama; Ritüeller, Hafıza Mekânları

Ancak, kiminin zaferi diğerinin yenilgisi, kiminin kutsanması ötekinin yıkıntısı olduğundan —bu süreç içinde kaybolan nesne, iktidar, toprak, devletin tözelliğine ait nüfuslar olabilir —kolektif hafıza arşivinde her topluluğun iyileşmesi gereken yaraları bulunur. Millî kimlik içindeki bu yaralar, kaybolan sevgi nesnesini hatırlatır. Yaralı hafıza kaybolanlarla yüzleşmek zorundadır; yoksa kaybolan nesnenin yokluğu içselleştirilemediği ölçüde kolektif libido, kaybolan nesneye bağlı kalacaktır. Gerçeğin sınanmasına maruz kalmak ise, yas ve anı çalışmasının başladığının göstergesidir (Ricoeur, 2002, s. 96-99).

Oysa genellikle ve sıklıkla, geçmişle yüzleşmek yerine, mitlerin, ritüellerin, kutlamaların ve hafıza mekânlarının etrafında oluşan, tekrarlarla güçlendirilen bir eylem oluşturulur. Kolektif, sürekli eylem halindedir; aynı şeyleri tekrarlar ve neyi tekrarladığını bile bilmez. Daha doğrusu, meşruiyetini kurmak, sağlamlaştırmak için, siyasi otoritenin belirlediği anma törenleri, ritüeller, kolektif bilincin gerilerine itilmiş

travmanın ortaya çıkmasını engellemenin en iyi yollarından biridir. Saplantılı tekrarlama, gerçek anı yerine eylemi koyduğundan, geçmişle barışmayı zorlaştırır. Anma törenleri, tekrarlanan hafıza örnekleridir ve eleştirilere kapalıdır (Ricoeur, 2002; Rousso, 1990, 2001). Kutlama *frenezi*,³ bir yerde hafızaya el koymaktır ve sadece totaliter değil, tüm zafere ve şana susamışların en iyi reçetesidir (Todorov, 2004, s. 27).

Kendisini meşrulaştırmak isteyen iktidar ile bu otoriteye inanan yönetilenler arasındaki “düğüm”ün (*nexus*) niteliği etrafında, meşrulaştırma gerçekleşir (Weber, 1978, s. 212). Weber’e göre, otorite biçimlerinin hepsi, hangi inançla meşrulaştırıldıklarına göre meşrulaştırma biçimlerini, buyruklarını ve gerekliliklerini tanımlar. Her otorite, itaat bekleyen meşru iktidardır (1978, s. 263). Otoritenin paradoksu bu *nexus* içinde yer alır; ideoloji, otorite sisteminde meşruiyet talebi arayışı ile yönetilenlerin “inanç” yanıtı arasındaki çatlağa yerleşir ve ideoloji, spontane inancımıza bir artı-değer katar (Ricoeur, 2002, s. 100).

Bu kritik aşamada, sembolik sistem ve onların retorik ifadeleri harekete geçer ve bunlar sayesinde ideoloji, eklenen bir artı-değerden, iktidarın meşruluğuna inanç statüsüne yükselir. Ancak bu sayede gerçeğin çarpıtılması mümkün olur ve toplumsal hafızaya eklemlenir (Ricoeur, 2002, s. 101). Otorite, iktidardan çok daha fazlasını kapsar; toplumsal “bağ” üzerine kurulmuş, insanlara “güven veren” bir sistemdir (Sennett, 2005, s. 27). Otorite sayesinde, kolektif hafıza, neleri hafızada tutacağını “izni”ni verir (De Certeau, 1990, s. 131).

“Tahakküm sadece fiziki sınırlılık olamaz; her otorite, göz korkutmak veya tam tersi kendini çekici kılmak için bir retoriğe ve anlatıya ihtiyaç duyar. Kurucu hikâye, zafer-kahramanlık ve yenilgi anlatıları övünme ve korku söylemlerini beslerler (Ricoeur, 2002, s. 102). Arendt’in belirttiği gibi, “hikâye eylemin ‘kim’idir”. Hikâyenin, ya da mitlerin seçici fonksiyonu sayesinde, hatırlanma ve unutma stratejileri manipüle edilir (2000, s. 233). Anlatı düzeyinde bu fonksiyon sayesinde hafıza kimliğin

belirlenmesine katılır. Anlatının kaynakları hafızanın ideolojikleştirilmesiyle mümkündür ve kimliğin oluşumuna yardım eder.

Tarih de, bu yönde yeniden kurgulanır. Dayatılan hafıza, resmî, izin verilmiş bir tarihle donanmıştır; bu resmî tarih, kamusal alanda kutlanan tarihtir. Hafıza uygulaması, aslında kurumsal düzeyde bir hafıza öğrenimidir (yani kültürel bellektir). Ortak kimlik kurulumu, bu ezberlenen tarih ile kurucu olayların birbirine sarılımla mümkün olur. Hikâyenin böylece kapanması, topluluğun kimliğinin kapanması için kullanılır (Ricoeur, 2002, s. 103).

Öğretilen, öğrenilen ve kutlanan tarih sayesinde, yeniden hatırlama (*rememoration*), ezberleme (*memoration*) ve kutlama (*commemoration*) arasında korkunç-mutlak bir pakt oluşur (Ricoeur, 2002, s. 104).

Kurucu geçmiş, hatırlama sürecinde yeniden oluşturulup, *doxa*'ya dönüştürülürken, hafıza mekânları da yeniden oluşturulmuş somut geçmişin sembolik alana taşınmasına yardım ederler (Nora, 2006, s. 31). Pierre Nora'nın (2006, s. 19) da altını çizdiği gibi:

Hafıza, her zaman yaşanan gruplar tarafından üretilen yaşamın kendisidir. (...) Anımsama ve unutma diyalektiğine açık, onların sürekli biçim değiştirmelerinden habersiz, her türlü kullanımlara ve el oyunlarına karşı çok duyarlı, uzun belirsizliklere ve ani değişimlere elverişlidir ve devamlı gelişim halindedir (...) sadece onu güçlendiren ayrıntılarla uyuşur, çünkü duygulara dayalı ve sihirlidir (...) Hafıza, hatırayı kutsallaştırır (...) doğası bakımından değişik ve sınırsız, kolektif, çoğul ve bireyselleşmiştir (...) Hafıza somuta, uzama, harekete, imgeye ve nesneye kök salmıştır.

Hafıza mekânları, “kutsanmayan tarih” oluşturmak için yapılmışlardır ama kutlamalar onları yakalar ve mesafe yaratarak eleştirel tarih yapmanın oluşturulmuş aracı —hafıza mekânları—bizzat kutlamaların araçlarına, hatta kutsama saplantısına dönüşür (Nora, 2006, s. 236-237).

Kurgusal tarih yazılımına, öğrenimine ve kutsanan hafıza mekânlarına paralel biçimde, unutturmanın ve kolektif unutmanın farklı yöntemleri geliştirilir. İktidarlar toplumsal hafızayı belirli bir yönde silmek için, sistemli bir unutturma yoluna giderler.

Çarpıtılmış Kolektif Unutma

Unutmak, çok eski çağlardan beri korkutucudur. Antik Yunan'da hafıza, Lethé'nin⁴ sularında boğulduğu için ölümlle ilişkilidir. Antik Mısır'da yazı, unutmanın önüne geçmek, hafızanın yardımcısı olmak için Thot tanrısı tarafından insanlara hediye edilmiştir.⁵ Unutmak, Batı Hristiyan kültürü içinde, yedi temel günahla ilişkilendirilir.

Unutmak, Freud'a göre, anıların yıkılması değildir; çünkü öğrenilen, yaşanan ve tanımlanan hiçbir şey tamamen kaybolmaz ve bir şekilde yaşamaya devam eder (*refoulement*). Unutma aktif bir süreçtir ve bilinçaltı motiflerle yönetilir. Unutma, çoğunlukla acılı olaylara ilişkindir ve acılı durumların yeniden ortaya çıkmaması ve bunlardan kaçınma arzusuyla bastırılır ve yönetilir (Freud, 2011).

Bu nedenle, baskıyla, bilinç düzeyinde bazı olaylardan ve onların hatırlanmasından kaçınılır. Unutma, ya rahatsız edici *mnesik* iz olarak bilinçaltının derinliklerine itilir (*refoulé*) ve orada tutulmaya çalışılır; ki bu büyük bir enerji gerektirir. Ya da bu durumdan kaçınmaya çabalanır ve bilinçli olarak boğucu, sıkıcı tarafları terk edilir (Freud, 1968). Ancak, gene hafıza sayesinde unuttuğumuzu biliriz; hafıza unutmayı da saklar.

Tüm uygarlıklar, binlerce yıldır kolektif hafızayı belirlemek üzere, yazılanları silerek, metinleri yok ederek, imajları kapatarak ve heykelleri, yapıtları yıkarak, kolektif hafızayı kendi istekleri doğrultusunda oluşturmaya çalışırlar; Mısırlılar, düşmüş firavunların isimlerini tapınakların duvarlarından silerler. Örneğin, Akheneton ismi silinir. Ya da Roma'da olduğu gibi, devletin güvenliğine karşı işlenen suçlar ve suçluların isimleri, temsil edilmeleri yasaklanır; bu suçun adı "hafızanın mahkûmiyeti"dir (*damnatio memoriae*).

Binlerce yıllık bu tarihte “hafızanın mahkûmiyeti”ni görürüz görmesine ama modern kültüre geldiğimizde, bunun kendine özgü bazı yapısal biçimleriyle karşılaşırız (Connerton, 2009, s. 3). Moderniteyle birlikte, geçmişin tutma kapasitesi kaybolur (Jameson, 1985). Yeni kuşaklar geçmiş bağlardan, yıkılmış geçmiş sosyal mekanizmalardan kopuk büyürler (Hobsbawn, 1984). Başlangıç noktasına ulaşmak için uğraşılır; ama daha öncekiler de unutulmaya çalışılır. Modern toplumda risk faktörünün nedenleri, geçmişi değil bugüne bağlı geleceği ilgilendirir. Bu nedenle, geçmiş önemini kaybederken, uzamsal hareketlilik unutmayı hızlandırır (Connerton, 2009, s. 3). Unutmanın temel kaynaklarından biri, yaşanan mekânların sosyal hayatlardan ve insani boyutlardan yoksunluğudur. Kentlerin ve mimarının mega boyutlarından, tüketimin emekten kopuş sürecine dek giden bir kopuştur bu (Connerton, 2009, s. 5).

Silinmiş Hafızanın Mekânları

Modernite aynı zamanda bir paradoks içerir; arşivlerin ve bilginin toplanma, saklanma süreçleri çok gelişmiştir; Her şey saklanır *hyperamnesia*. Öte yandan, modern yaşam koşulları her şeyi geçici kılmaya ve unutmaya yöneliktir: *post mnemonia*. Bu nedenle, *hypermnesik* bir bilgi üretimi ve akışı *post mnemonik* bir kültür yaratır (Connerton, 2009, s. 50).

Ancak bu tür hafıza mekânları, Nora’nın belirttiği gibi, çağdaş dünyada temel fonksiyonlarını yitirirler; özellikle siyasi otoritenin hafıza mekânları “anma saplantısı”na dönüşürler. Bu bağlamda, anıtlar ve unutma birbirlerini besler, hatırlanması gereken yerler olarak anıtlar yapıldıkça, diğer yerlerin unutulmasına yol açarlar (2006, s. 32).

Hatırlamanın bir topografyası vardır; yerler, alanlar bize bir şeyler hatırlatır. Oysa çağdaş yerleşim biçimi bu anımsamayı engelleyicidir. Bunun da başlıca üç nedeni

bulunur: 1- insani yerleşimin boyutları, 2- hız, 3- sürekli ve bilerek, yapılanın, çevrenin yıkılması (Connerton, 2009, s. 99-101).

Uzamsal hatırlama, doğrudan içinde yaşadığımız mekânlara, sokaklara, alanlara yani yerleşim yerlerine bağlıdır. En çok hatırlanan yerler, sınırların belli olduğu alanlardır, düzendir. Sokakların birbirleriyle kesişme sıklığı, komşuluğu, sima alışkanlığını geliştirir (Connerton, 2009, s. 23). Erken Avrupa yerleşimlerinde, bu tür hatırlama önemlidir. Geleneksel olarak yerleşim ve yaşam alanları döngüsel zamana uygun olarak inşa edilir; merkezden hareket eden bir spiral biçiminde gerçekleştirilirler. Küçük olmaları, bir merkez etrafında oluşmaları, hatırlama referanslarını kolaylaştırır. Sınırlar, surlar, büyük kilise, resmî binalar, meydanlar, her şey merkeze yöneliktir.

Uşaklıgil (2014), Osmanlılarda da benzer bir kurulumla dikkat çeker: “Osmanlı döneminde şehir kurulurken, önce mahallelerin odak noktaları oluşturuluyordu. Evler sosyal, kültürel ve ekonomik hizmetler, bu odak noktaların etrafında düzenleniyordu. İnsanlar evlerini sosyal ilişkileri dikkate alarak inşa ediyorlardı: Ne çok yakın, ne çok uzak (...) Birbirinin rüzgârına engel olmayacak mesafede” (s. 182-183).

Küçük şehir yerleşiminde yürünebilir mesafeler, hatırlamayı güçlendirir (Connerton, 2009, s. 99-104). Şehirde yürümek, bir dil içinde konuşmak gibidir. Bu nedenle, yürümek, temelde bütünleştirici bir eylemdir. Yürüyerek bir kenti çözer, tanırız (De Certeau, 1990, s. 155-161) ya da Orhan Veli’nin şiirindeki gibi, “gözlerimiz kapalı” dinleyebileceğimiz, tanışık sesleri duyabileceğimiz, ayrıştırabileceğimiz, bizi sarmalayan bir alandır. “Gözlerimizi kapattığımızda”, kolayca hayalimizde canlandırabileceğimiz topografyalar oluşur; meydanlar, kesişen sokaklar, hatta o bildiğimiz sokaklardaki tanışık dükkânlar, evler, ağaçlar gözümüzün önüne gelir. Yeniden kurgulamak, sokakları anlatmak mümkündür. Yani, hatırlamanın en önemli araçlarından biri olan anlatı düzeyindeki fonksiyonu devreye sokmamız kolaydır.

Oysa modern kentin sınırları mobil, belirsiz bir biçim almıştır. Modern kent, sınıfsal bölünme ve işyeri ile çalışma yerinin ayrışmasıyla temel bir değişim geçirir. Özellikle, yirminci yüzyılda şehir artık dağılmış bir ünedir (Connerton, 2009, s. 99-104). Sokakların az kesişmesi, sınırların silikleşmesi, sivil hafızayı da azaltır (Connerton, 2009, s. 26). Ancak, modern kent farklı bir biçimde bireylere sınırlar koyar; bu coğrafi değil, De Certeau'nun belirttiği gibi, görsel, bedensel bir sınırdır; modernitenin kaçınılmaz yükselen binalarıyla sürekli bireylere sınırlar çizer. Gözün sınırlarını zorlayan bu yüksek binalar, bireylerin okuyamadıkları, gözleri ve adımlarıyla tanıyamadıkları bir "kent metini" oluştururlar (1990, s. 141).

Modern kent topolojisi, toplanmış kitleleri bir araya getiren büyük bir depo olduğu kadar, yalnız bireyler ya da nükleer aileler için de kapsül yerleşim mekânları sunar. Bu topoloji, kentlinin ekonomik hayatını örgütleyen kurumları oluşturur. (Sloterdijk, 2005, s. 578). Diğer bir deyişle, "Yeni Babil" kentler, yeni hayat tarzlarının güçlü ifadeleridirler: Sürekli ilişkilerin olmadığı, içsel-bireysel mekânların çoğalarak arttığı, sosyal ilişkilerin giderek yok ettiği yerleşim alanlarıdır (Sloterdijk, 2005, s. 587). Ev ya da iç mekânlar, geleneksel olarak yaşama alanının arka planını ve uzantısını oluşturur. Mekân açık olmayan bir referans olarak, aynı zamanda kültürel belleğin taşıyıcısıdır; çünkü insan yapısı dünya, on dokuzuncu yüzyıla dek yavaş bir dünyadır; şehirlerdeki mekânlar yavaş oluşmuşlardır. Kodlama gücüne bağlıdır; belirli bir amaçla, belirli bir biçimde bina yapılır (Connerton, 2009, s. 30-32).

Uzam, modernite sürecinin de tam ortasında yer alır. Modern uzamın oluşumu, insanın dünyaya açılımının aynı zamanda bu dünyaya sırt çevirmek olduğunun da bizzat maddeleşmesidir ve "bağışıklık" sistemlerinin açık ifadesidir (Sloterdijk, 2005, s. 478). Modern apartman, küçük bireysel köpüklerin, birbirine yapışmış hücrelerin birleşme halidir (Sloterdijk, 2005, s. 478). Moderniteyle birlikte, çevreyi dönüştüren ve sadece arka planda kalamayan bir akım ve ışık kaynağı modeline geçilir. Özellikle

bireylerin ve eşyanın hareketliliği, insan yerleşiminin algısını ve oluşumunu radikal bir biçimde değiştirir (Sloterdijk, 2005, s. 444-447). Modern kent iç ve dış mekânlar arasına kalın duvarlar örerken, iç mekânların bu denli kişiselleştirilmesine karşın, dış mekânlar giderek kişisizleşirler (Sennett, 1999, s. 15).

Ayrıca modern dünya, hem dikey (asansör), hem yatay biçimde (araba, metro...) hız ve görüntüyü değiştirir. Sürekli göğe yükselen, büyük, heybetli binalar, yaşam alanlarını ve yaşayanları kapsayıcıdır. Siyasi iktidar, Türkiye’de sıklıkla gördüğümüz gibi, “en büyük”, “dünyanın en büyük” binalarını inşa ederek totaliter hâkimiyetin temsillerini ortaya koyarlar. Sloterdijk’ın belirttiği gibi (2005, s. 572-574), kongre binaları gibi büyük binalar, büyüklükleri ve insanı ürküten boyutları ve fonksiyonlarıyla kitleler ve insanlar üzerinde hâkimiyet kurarlar.

Modern şehirler, sürekli yer değiştirmenin gerçekleştiği alanlardır. Bu nedenle, artık “mekân alanları” yerine “akım alanları”nın işgalinden söz etmek gerekir. Arabalar, sokakların topografyasını değiştirirler; sokak bir toplanma, gezinti yeri değil, bir yerden bir yere geçiş yolu olur. Bu nedenle de, panoramik algı yeni ve modern bir kavramdır; mekanik bir araç vasıtasıyla edinilen algıdır (Connerton, 2009, s. 111).

Bunların ötesinde, çevrenin düzenli yıkımı, kolektif unutmayı en fazla etkileyen ve hızlandıran etmendir. Kültürel bellek, yukarıda belirttiğimiz gibi, sadece geçmişin hatırlanması üzerine inşa edilmez; geçmiş geleceğe taşımanın yollarını oluşturur, kuşaklararası bir bellektir. Hatırlamak bugünü ve geleceği de angaje eder. Bir kentin meydanları, sokakları birer kültürel bellek aracıdır. Bunlar yok olduğunda *amnezi* başlar. Yaşadığımız uzamın yıkımıyla bu belleğin taşıyıcı özelliği tamamen yıkılır. Bir kuşaktan öteki kuşağa çevre değiştiğinden, referanslar kaybolur ve sürekli yer değiştirir. Yeni içinde geçmiş yok olur. Bu yıkım, Connerton’un altını çizdiği gibi, aynı zamanda insan bedeninin de yıkımıdır, çünkü hatırlama ritüelleri, ritmik hareketler, belirli bir alana, sınırlara ihtiyaç duyarlar (2009, s. 121).

Kültürel unutmama, çevrenin yıkımına bağlı olduğu kadar, çevrenin sadece tüketim nesneleriyle kuşatılmış olmasına da bağlıdır (Connerton, 2009, s. 111). Kültürel olarak “tüketimin zamansallığı”yla unutmama süreci hızlanır. Birbirinin aynı binalar ve sokaklar, bugün var-yarın yok türü, sadece tüketime yönelik dükkânlarla çevrilidirler. İnsan ömrü uzarken, nesnelerin ömrü kısalır; bu da kişisel ve alışkanlık hafıza alanlarında, unutmama yaratır. Hız, haberlerin kısalığı ve çeşitliliği, sürekli değişken tüketim alışkanlıkları sayesinde her şey tam özümsemeden yerine geçenlerle yok olur.

Bu bağlamda, İstanbul ve Türkiye’nin diğer pek çok kentinde, orantısız büyüklükteki AVM’ler tam da bu fonksiyona yöneliktirler: Sadece tüketilebilenlerin depolandığı bu mekânlar, bireylerin hafızalarını da tüketirler. Şimdinin tüketimi içinde, ne geçmişten kalanlar -daha doğru bir deyişle, sadece siyasi otoritenin bize bıraktığı geçmişin dışında- hafızalarda tutulur, ne de gelecek kuşaklara iletilebilecek hafıza mekânları kalır. Hafızalarımız, AVM’lerin çeşitliliği ve zenginliği (!) içinde kaybolup giderler.

Kaynakça

- Arendt H. (2000). *Condition de l’homme moderne*. Paris: Calmann-Lévy-Agora.
- Assmann J. (2001). *Kültürel bellek, Eski yüksel kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. İstanbul: Ayrıntı.
- Atkinson R.C., Shiffrin R. M, (1968). “Human memory: A proposed system and its control processes”, *The psychology of Learning and motivation: Advances in Research and Theory*, Vol.2, Academic Press, New York.
- Bergson, H. (2012). *Matiere et mémoire*. Paris: GF Flammarion.
- Broch, H. (2008) *Théorie de la folie des masses*. Paris: De l’éclat.
- Canetti, E. (2006). *Kitle ve iktidar*. G. Aygen (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.

- Conan, E., Rousso, H. (2001). *Vichy, un passé qui ne passe pas*. Paris: Gallimard/folio.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar nasıl anımsar?*. İstanbul: Ayrıntı.
- Connerton, P. (2009). *How modernity forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croisile, B. (2009). *Tout sur la mémoire*. Paris: Odile Jacob.
- De Certeau, M. (1990). *L'invention du quotidien I, arts de faire*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris.
- Freud, S. (1968). *Introduction a la psychanalyse*. Paris: Petit bibliothèque Payot.
- Freud, S. (2011). *Deuil et mélancolie*. Paris: Petit bibliothèque Payot.
- Freud, S. (2014). *Cinq leçons sur la psychanalyse*.
- Erişim http://philosophie.ac-creteil.fr/IMG/pdf/cinq_lecons_psychanalyse.pdf
- Halbwachs, M. (1994). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Albin Michel.
- Halbwachs, M. (1997). *La mémoire collective*. Paris: Albin Michel.
- Hobsbawn, E. (1994). *Age of extremes, The twentieth century*. New York: Vintage Books.
- Jameson, F. (1985). Postmodernism and the Consumer Society in Foster, H. (Der.) içinde *Postmodern Culture*. London: Pluto Press.
- Nora, P. (2006). *Hafıza mekânları*. M. E. Özcan (Çev.). İstanbul: Dost.
- Rousso, H. (1990). *Le syndrome de Vichy*. Paris: Seuil.
- Sennett, R. (1999). *Gözün vicdanı, kentin tasarımı ve toplumsal yaşam*. İstanbul: Ayrıntı.
- Sennett, R. (2005). *Otorite*. İstanbul: Ayrıntı.
- Sloterdijk, P. (2005). *Ecumes, Spheres III*. Paris: Maren Sell Edition.
- Todorov, T. (2004). *Les abus de la mémoire*. Paris: Arléa.
- Tuğrul S. (2010). Hafıza mekânı olarak beden. *Amargi*. (19), 14-21.
- Uşaklıgil, E. (2014). *Bir şehri yok etmek*. İstanbul: Can.

Werstch, J. V., (2002). *Voices of collective remembering*, Cambridge: Cambridge University Press.

Weber M. (1978). *Economy and Society*. California: University of California Press.

¹ Türkiye’de ve özellikle İstanbul’da yaşayan kentlilere ilişkin bir özellik de, kimsenin sokak adlarını bilmemesidir. Sokak başlarında isimleri yazılı olanları bile o mahallede yaşayanlar, taksi şoförleri, hatta esnafın bilmemesi, belki de bu kolektif unutmanın bir unsuru olabilir.

² E.N.: Refoulement: Sınır dışı etme. Burada kast edilen, travmatik anıların hafıza sınırlarının dışına gönderilmesidir.

³ Ritüellerin kolektif coşku yaratan etkisi kastediliyor.

⁴ Unutma nehri ve ölüm Tanrısı Hades’in topraklarındadır.

⁵ Mısır’da Thot katip tanrı, akıl ve erdemin tanrısıdır. Thot, ayrıca hesabı ve takvimi de icat eder.